

DŽONAS ROLSA S

TEISINGUMAS KAIP NEŠALIŠKUMAS *

1. Teisingumo vaidmuo

Teisingumas yra pagrindinė socialinių institucijų vertybė, kaip tiesa — mąstymo sistemų. Net ir ekonomiška teorija privalo būti atmesta ar pakeista, jei ji klaidinga; taip pat įstatymai ir institucijos, nors efektyvūs ir gerai sutvarkyti, turi būti reformuoti ar panaikinti, jeigu jie neteisingi. Kiekviena asmenybė turi teisę į pagrįstą teisingumu neliečiamybę, už kurią negali būti svarbiau net visuomenės gerovė. Todėl teisingumas neigia, kad galima pateisinti vienų laisvės netekimą didesniu geriu, tenkančiu kitiems. Jis nepripažįsta, kad sunkumai, tenkantys mažumai, yra nusveriami didesnės malonumų sumos, kurią patiria dauguma. Todėl teisingoje visuomenėje lygių piliečių laisvės yra laikomos neginčijamu dalyku: teisingumu grindžiamos teisės nepriklauso nuo politinių sandėrių ar socialinių interesų apskaičiavimo. Vienintelis dalykas, kuris pateisina naudojimąsi klaidinga teorija, yra geresnės nebuvimas; analogiškai neteisingumas toleruojamas tik tada, kai jis būtinas, norint išvengti didesnio neteisingumo. Tiesa ir teisingumas — svarbiausios žmogaus veiklos vertybės — yra bekompromisiniai dalykai.

Matyt, šie teiginiai išreiškia mūsų intuityvius įsitikinimus apie teisingumo pirmumą. Neabejotinai, jie yra suformuluoti per daug griežtai. Bet kuriuo atveju aš noriu iširti, ar šios bei į jas panašios tezės pagrįstos ir, jei taip, kaip jos gali būti suprastos. Šiuo tikslu būtina sukurti teisingumo teoriją, pagal kurią šiuos teiginius būtų galima interpretuoti ir vertinti. Pradėsiu teisingumo principų vaidmens aptarimu. Tarkime, paprastumo dėlei, jog visuomenė yra daugiau ar mažiau savarankiška asociacija individų, kurie vienas kito atžvilgiu pripažįsta tam tikras elgesio taisykles ir dažniausiai jų laikosi. Tarkime toliau, kad tos taisyklės apibrėžia kooperacijos sistemą, skirtą jos dalyvių gerovei plėtoti. Taigi, nors visuomenė yra visų rizika dėl bendrų pranašumų, jai paprastai būdingi ir interesų konfliktas, ir jų tapatumas. Interesų tapatumas egzistuoja dėl to, kad visuomeninė kooperacija suteikia visiems galimybę geresnio gyvenimo, negu jis būtų pasiekiamas tik savo pa-

* Versta iš *Rawls J. A theory of justice.*— Cambridge, 1971, p. 3—22. Išvertė G. Miniolaitė. Vertimas sutrumpintas.

stangomis. Interesų konfliktas egzistuoja dėl to, kad individai neindiferentiški pelno, gaunamo dėl jų bendradarbiavimo, paskirstymui; norėdamas realizuoti savo tikslus, kiekvienas teikia pirmenybę didesnei, o ne mažesnei pelno daliai. Renkantis socialinę organizaciją, būtini tam tikri principai, apibrėžiantys šį pranašumų paskirstymą ir garantuojantys sutarimą dėl tenkančios dalies. Tai socialinio teisingumo principai: jie apibrėžia teisių ir pareigų pagrindinėse visuomenės institucijose paskyrimo būdą bei numato atitinkamą visuomeninės kooperacijos pranašumų ir nepatogumų paskirstymą.

Dabar tarkime, kad visuomenė yra gerai sutvarkyta, kai ji ne tik siekia savo narių gėrio, bet ir yra efektyviai reguliuojama viešos teisingumo koncepcijos. Tai reiškia, kad tokioje visuomenėje: 1) kiekvienas pripažįsta ir žino, jog kiti taip pat pripažįsta tuos pačius teisingumo principus, ir 2) pagrindinės visuomeninės institucijos paprastai patenkina šiuos principus, ir tas faktas yra žinomas. Tokiu atveju, net kai žmonės vienas kitam reiškia kraštutinius reikalavimus, jie vis dėlto pripažįstą bendrą atskaitos tašką, pagal kurį tie reikalavimai gali būti įvertinti. Žmonių polinkis į savanaudiškumą paskatina budrumą vienas kito atžvilgiu, tačiau bendras teisingumo jausmas laiduoja saugią jų asociaciją. Kai individai, turintys skirtingus tikslus ir ketinimus, priima bendrą teisingumo koncepciją, tarp jų atsiranda pilietinio draugiškumo saitai; bendras teisingumo troškimas apriboja kitų tikslų siekimą. Vieša teisingumo koncepcija gali būti laikoma fundamentalia gerai sutvarkytos žmonių asociacijos chartija.

Žinoma, reta, kad esančios visuomenės šia prasme būtų gerai sutvarkytos; paprastai nesutariama dėl to, kas teisinga ir kas neteisinga. Žmonės nesutaria, kuriais principais turi būti apibrėžiamos pagrindinės jų asociacijos sąlygos. Tačiau, nepaisant šio nesutarimo, galima teigti, kad kiekvienas iš jų turi savo teisingumo sampratą. Tai reiškia, kad jie jaučia ir išreiškia poreikį turėti tam tikrus principus, kurių pagrindu būtų skiriamos pagrindinės teisės ir pareigos ir nustatomas visuomeninės kooperacijos pranašumų ir nepatogumų paskirstymas. Taigi, rodos, galima teigti, kad teisingumo idėja skiriasi nuo įvairių teisingumo koncepcijų ir yra nusakoma ta bendra funkcija, kurią atlieka šie skirtingi principai bei koncepcijos¹. Taigi net tie, kurie laikosi skirtingų teisingumo koncepcijų, gali sutikti, kad institucijos teisingos tuo atveju, kai, nustatant pagrindines teises bei pareigas, neapeliuojama į savavališkai paimtus (arbitrary) skirtumus tarp asmenų ir kai atitinkama pusiausyvyra tarp konkuruojančių reikalavimų dėl visuomeninio gyvenimo pranašumų reguliuojama taisyklėmis. Kiekvienas gali sutikti su tokiu institucijų teisingumo apibūdinimu, nes savavališkai paimto skirtumo ir atitinkamos pusiausyvyros sąvokos, įeinančios į teisingumo koncepciją, yra paliktos laisvai kiekvieno interpretacijai pagal tuos teisingumo principus,

¹ Čia aš remiuosi *Hart H. L. A. The concept of law.*—Oxford, 1961, p. 155—159.

kurių jis laikosi. Šie principai skiria, kurie panašumai ir skirtumai tarp asmenų reikšmingi, nustatant teises ir pareigas, be to, nurodo tinkamą pranašumų skirstymą. Aišku, šis skirtumas tarp pateikiamo supratimo ir įvairių kitų teisingumo koncepcijų dar neišsprendžia nė vieno svarbaus klausimo. Jis tik padeda nustatyti socialinio teisingumo principų vaidmenį.

Tačiau tam tikras sutarimo laipsnis dėl teisingumo supratimo nėra vienintelė prielaida gyvybingai žmonių bendrijai. Esama kitų fundamentalių socialinių problemų, pavyzdžiui, koordinacija, efektyvumas bei stabilumas. Antai individų planai turi būti koordinuojami taip, kad, praktiškai juos realizuojant, nebūtų žlugdomi kieno nors teisėti lūkesčiai. Be to, realizuojant šiuos planus, turi būti realizuojami ir visuomeniniai tikslai tokiomis priemonėmis, kurios efektyvios ir suderinamos su teisingumu. Ir pagaliau visuomeninės kooperacijos schema privalo būti stabili: turi būti daugmaž reguliariai jos laikomasi ir savanoriškai veikiama pagal jos pagrindines taisykles. Kai schema pažeidžiama, turi veikti stabilizuojančios jėgos, sulaikančios nuo tolesnių pažeidimų ir atstatančios tvarką. Dabar akivaizdu, kad šios trys problemos yra susijusios su teisingumo problema. Jei nėra tam tikro sutarimo dėl to, kas teisinga ir kas ne, tai individams daug sunkiau efektyviai koordinuoti savo planus, siekiant laiduoti visiems naudingą tvarką. Nepasitikėjimas ir apmaudas suardo pilietinius ryšius, o įtarumas bei priešiškus verčia žmones elgtis taip, kaip kitomis aplinkybėmis jie nesielgtų. Kadangi skiriamasis teisingumo koncepcijos vaidmuo — nustatyti pagrindines teises ir pareigas bei apibrėžti atitinkamą paskirstymą, tai būdas, kuriuo koncepcijoje tai pasiekama, neabejotinai paveiks koordinacijos, efektyvumo bei stabilumo problemas. Apskritai teisingumo koncepcijos negalime vertinti tik pagal jos vaidmenį paskirstyme, nors, paprastai, ją identifikuojant, į šį vaidmenį atsižvelgiama. Reikia atsižvelgti į platesnius jos ryšius; nors teisingumas — svarbiausia institucijų vertybė turi tam tikrą prioritetą, tačiau teisinga ir tai, kad, esant kitoms vienos sąlygoms, pirmenybė teikiama tai koncepcijai, kurios padariniai labiau pageidautini.

2. Teisingumo objektas

Apie daugelį įvairiausių dalykų sakoma, kad jie teisingi ar neteisingi: ne tik apie įstatymus, institucijas, visuomenines sistemas, bet ir apie konkrečius daugelio rūšių veiksmus, įskaitant sprendimus, nuosprendžius bei kaltinimus. Teisingais ir neteisingais vadiname taip pat žmonių požiūrius bei nuostatas ir pačius žmones. Tačiau mūsų tema yra socialinis teisingumas. Pirminis teisingumo objektas yra bazinė visuomenės struktūra, arba, tiksliau, tas būdas, kuriuo pagrindinės visuomeninės institucijos skirsto fundamentalias teises bei pareigas ir nustato visuomeninės kooperacijos pranašumų paskirstymą. Kalbėdamas apie

pagrindines institucijas, turiu galvoje politinę konstituciją bei pagrindines ekonomines ir socialines struktūras. Žodžio, sąžinės laisvių, laisvosios rinkos, gamybos priemonių privatinės nuosavybės bei monogaminės šeimos juridinė apsauga yra pagrindinių visuomeninių institucijų pavyzdžiai. Pagrindinės institucijos, kaip tam tikra schema, apskritai apibrėžia žmonių teises bei pareigas ir daro įtaką jų gyvenimiškoms perspektyvoms — kuo jie gali tikėtis tapti ir kaip jie gali tikėtis gyventi. Bazinė struktūra yra pirminis teisingumo objektas, nes jos poveikis iš pat pradžių labai didelis. Turimas galvoje tas intuityviai suvokiamas dalykas, kad šioje struktūroje yra įvairių socialinių pozicijų ir kad žmonės, gimdami skirtingose pozicijose, turi skirtingas gyvenimiškas ekspektacijas (expectations), kurios iš dalies sąlygotos politinės sistemos, o ir ekonominių bei socialinių aplinkybių. Taigi visuomeninės institucijos teikia pirmenybę vienoms pradinėms pozicijoms kitų sąskaita. Ši esminė nelygybė yra ne tik visa apimanti, bet turi įtakos ir pradiniam žmonių gyvenimo šansams, ir vis dėlto ta nelygybė negali būti pateisinta, apeliuojant į nuopelno idėją. Būtent ši nelygybė, kuri, matyt, neišvengiama bet kokios visuomenės bazinėje struktūroje, turi būti pirmasis teisingumo principų taikymo objektas. Taigi šie principai reguliuoja politinės konstitucijos ir pagrindinių ekonominės bei socialinės sistemos elementų pasirinkimą. Visuomeninės schemos teisingumas iš esmės priklauso nuo to, kaip paskirstomos pagrindinės teisės bei pareigos, ir nuo ekonominių galimybių bei socialinių sąlygų įvairiuose visuomenės sektoriuose.

Taigi socialinio teisingumo koncepcija visų pirma turi būti laikoma tuo, kas teikia kriterijų, vertinant visuomenės bazinės struktūros paskirstymo aspektus. Tačiau šis kriterijus neturi būti painiojamas su kitais vertybės apibrėžiančiais principais: bazinė visuomenės struktūra, visuomeninė organizacija apskritai gali būti efektyvios ir neefektyvios, liberalios ir neliberalios ir t. t., o ne tik teisingos ir neteisingos. Visuomeninė koncepcija, apibrėžianti visų bazinės struktūros vertybių principus bei atitinkamą kiekvienos jų svarbą konflikto atveju, yra daugiau negu teisingumo koncepcija, tai — socialinis idealas. Teisingumo principai yra tik tokios koncepcijos dalis, nors galbūt ir svarbiausia. Savo ruožtu socialinis idealas yra susijęs su visuomenės teorija, jis yra visuomeninės kooperacijos tikslų vertinimas platesne perspektyva. Įvairios teisingumo koncepcijos yra skirtingo visuomenės supratimo, priešingų pažiūrų į gamtinę būtinybę bei žmogaus galimybes rezultatas. Norėdami adekvačiai suprasti bet kokią teisingumo koncepciją, privalome išsiaiškinti tą visuomeninės kooperacijos sampratą, iš kurios ji išplaukia. Bet tai darydami, privalome neišleisti iš akių teisingumo principų ypatingo vaidmens bei to pirminio objekto, kuriam jie taikomi.

Šiose preliminarinėse pastabose atskiriau teisingumo idėją, išreiškiančią tinkamą pusiausvyrą tarp konkuruojančių reikalavimų, nuo teisingumo koncepcijos, kaip tarpusavy susijusių principų visumos, nustatančios determinuojančius šią pusiausvyrą faktorius. Teisingumą taip

pat apibūdinau kaip socialinio idealo dalį, nors teorija, kurią pateiksiu, neabejotinai išreiškia ir įprastą jo prasmę. Pateikiamoji teorija — tai ne kasdieninių prasmų aprašymas, bet tam tikrų visuomenės bazinės struktūros paskirstymo principų aiškinimas. Manau, kad kiekviena hendra etinė teorija privalo turėti šios fundamentalios problemos sprendimo principus ir kad būtent šie principai, kad ir kokie jie būtų, sudaro jos teisingumo doktriną. Taip teisingumo idėja apibrėžiama tuo vaidmeniu, kuri atlieka jos principai, nustatant teises ir pareigas bei atitinkama socialinių pranašumų dalijimą. Teisingumo koncepcija yra šio vaidmens interpretacija.

Gali pasirodyti, kad šis požiūris neatitinka tradicijos. Tačiau aš taip nematau. Specifinė prasmė, kurią teisingumui suteikė Aristotelis ir kuri yra daugelio žinomų formuluočių išeities taškas, — tai susilaikymas nuo *pleonexia*. t. y. nuo įgijimo sau tam tikrų pranašumų, užgrobiančiam tai, kas priklauso kitam, — nuosavybę, pajamas, užimamą vietą ir pan., arba nepripažinimo kitam asmeniui to, kas jam priklauso, — pažado ivykdymo, skolos gražinimo, atitinkamos pagarbos ir t. t.² Akivaizdu, kad šis apibrėžimas taikomas veiksmams, o asmenys laikomi teisingais tiek, kiek jų charakteriui būdingas pastovus ir veiksmingas noras elgtis teisingai. Tačiau Aristotelio apibrėžimas neabejotinai reikalauja paaiškinti tai, kas priklauso asmeniui ir kas yra pareiga jo atžvilgiu. Manau, kad tai, kas priklauso asmeniui, dažnai išvedama iš socialinių institucijų ir teisėtų ekspektacijų, kurioms jos duoda dirvą. Nėra jokio pagrindo manyti, kad Aristotelis su šituo nesutiktų, ir jis, neabejotinai, turi atitinkama socialinio teisingumo koncepciją. Mano apibrėžimas taikomas svarbiausiam atvejui — bazinės struktūros teisingumui. Tai neprieštarauja tradicinei sampratai.

3. Pagrindinė teisingumo teorijos idėja

Mano tikslas — pateikti teisingumo koncepciją, kuri apibendrina ir pakelia į aukštesnį abstrakčios lygį žinomą visuomeninės sutarties teoriją, esančią Loko, Ruso, Kanto darbuose³. Tam nebūtina pirmine sutartį suprasti kaip kažką, kas įveda į konkrečią visuomenę ar nustato

² *Nicomachean ethics*. 1129b—1130b5. Aš remiausi ta interpretacija, kuri pateikiama straipsnyje: *Vlastos G. Justice and happiness in the republic*, in *Plato: A collection of critical essays*, edited by Vlastos.— Garden City, New York, 1971, vol 2, p. 70f. Diskusija — Aristotelis apie teisingumą žr.: *Hardie W. F. R. Aristotle's ethical theory*.— Oxford, 1968, ch. 10.

³ Kaip matyti iš teksto, aš nagrinėsiu Loko „Antrą traktatą apie valstybės valdymą“, Ruso „Visuomenės sutartį“ ir Kanto etinius darbus, visų pirma „Dorovės metafizikos pagrindus“, kaip išreiškiančius brandžią sutarties tradiciją. Hobso „Leviatanas“ iškelia specialias problemas. Bendra istorinė apžvalga yra pateikiama: *Gough J. W. The social contract*.— 2nd ed.— Oxford, 1957 ir *Gierke O. Natural law and the theory of society*— Cambridge, 1934. Sutarties idėja etinėje teorijoje yra nagrinėjama: *Grice G. R. The grounds of moral judgement*.— Cambridge, 1967.

konkrečią valdymo formą. Pagrindinė idėja greičiau yra ta, kad visuomenės bazinės struktūros teisingumo principai yra pirminio susitarimo tikslas. Tai yra principai, kuriuos laisvi ir racionalūs asmenys, atsižvelgdami į savo interesus, priimtų pradinėje lygybės pozicijoje kaip fundamentalias savo bendrabūvio sąlygas. Šie principai turi reguliuoti visus tolimesnius susitarimus; jie nusako priimtinas socialinės kooperacijos rūšis ir valdymo formas. Tokį požiūrį į teisingumo principus vadinsiu teisingumu kaip nešališkumu (justice as fairness).

Taigi turime įsivaizduoti, kad socialinės kooperacijos dalyviai vienu bendru aktu renka principus, nustatančius pagrindines teises ir pareigas bei apibrėžiančius visuomeninių gėrybių dalijimą. Jie turi iš pat pradžių nuspręsti, kaip bus reguliuojami jų reikalavimai vienas kito atžvilgiu ir kas bus pagrindinė jų visuomenės chartija. Kaip kiekvienas žmogus turi racionalios refleksijos keliu nuspręsti, kas sudaro jo gėrį, t. y. kokių tikslų sistemos racionalu siekti, taip ir asmenų grupė turi visiems laikams nuspręsti, ką laikyti savo tarpe teisingu ir ką neteisingu. Tas pasirinkimas, kurį racionalūs žmonės turi padaryti šioje hipotetinėje lygios laisvės situacijoje, jei ši pasirinkimo problema apskritai išsprendžiama, ir apibrėžia teisingumo principus.

Teisingumo kaip nešališkumo koncepcijoje pirminė lygybės pozicija atitinka „natūralios būsenos“ (the state of nature) sąvoką tradicinėje socialinės sutarties teorijoje. Žinoma, ši pirminė pozicija nėra suprantama kaip realus istorinis faktas, dar mažiau — kaip pagrindinė kultūros sąlyga. Ji suprantama kaip grynai hipotetinė situacija, charakterizuojama taip, kad atvestų prie tam tikros teisingumo koncepcijos⁴. Esminiams šios situacijos požymiams priklauso tai, kad niekas nežino savo vietos visuomenėje, savo klasinės pozicijos ir visuomeninio statuso, taip pat jam tekusios natūralių vertybių bei sugebėjimų dalies — sumanumo, jėgos ir pan. Tarkime, sutarties dalyviai neturi net savo gėrio koncepcijos, nežino savo specifinių psichologinių polinkių. Teisingumo principai pasirenkami „po nežinojimo uždanga“ (a veil of ignorance). Tai garantuoja, kad, pasirenkant šiuos principus, niekas dėl natūralaus ar socialinio atsitiktinumo nėra pranašesnis už kitus. Kadangi visų situacija vienoda ir niekas negali susigalvoti principų, teikiančių pirmenybę jo ypatingoms sąlygoms, tai teisingumo principai yra sąžiningo susitarimo ar sandėrio rezultatas. Pirminės pozicijos sąlygomis, esant tarpusavio santykių simetrijai, ši pradinė pozicija yra vienodai sąžininga asmenų kaip moralinių subjektų atžvilgiu, arba, kitaip, tarp racionalių būtybių, su savais tikslais, turinčių, pagal mano prielaidą, teisingumo jausmą. Galima sakyti, kad pirminė pozicija yra tinkamas pradinis s t a

⁴ Kantui aišku, kad pirminis susitarimas yra hipotetinis. Žr. „Dorovės metafizika“, I dalį, ypač §§ 47, 52 ir II dalį darbo „Apie priežodį: tai gali būti teisinga teorijoje, bet nepritaikoma praktikoje“ (Kant *И. Соч.* — М., 1965, т. 4, ч. 2, с. 77—98). Tolimesniam šio klausimo aptarimui žr.: Vlachos G. La Pensee politique de Kant. — Paris, 1962, p. 326—335; Murphy J. G. Kant: The philosophy of right. — London, 1970, p. 109—112, 133—136.

tus quo ir kad joje pasiekti fundamentālūs susitarimai yra nešališki. Tai paaizškina pavadinimo „teisingumas kaip nešališkumas“ tinkamumą; jame izreikšta idēja, kad teisingumo principai yra rezultatas susitarimo, pasiekto, esant sąžiningai pradinei situacijai. Šis pavadinimas nereiškia, kad teisingumo ir nešališkumo sąvokos yra tas pats, panašiai kaip frazė „poezija kaip metafora“ nereiškia, kad poezijos ir metaforos sąvokos yra tas pats.

Teisingumas kaip nešališkumas prasideda nuo, kaip jau minėjau, vieno iz bendriausių — koks tik įmanomas tarp asmenų — pasirinkimų, būtent nuo pasirinkimų pagrindinių teisingumo koncepcijos principų, reguliuojančių visą tolesnę institucijų kritiką ar reformą. Tarkime, kad, pasirinkę tam tikrą teisingumo koncepciją, jie renkasi konstituciją, organus įstatymų vykdymui ir t. t. pagal jau išsiritkus teisingumo principus. Mūsų visuomeninė situacija teisinga, jei tokių hipotetinių susitarimų eigoje mes prieitume tą bendrąją taisyklių sistemą, kuri tą teisingumą apibrėžia. Maža to, jeigu pirminė pozicija apibrėžia tam tikrą principų aibę (t. y. kad bus pasirinkta tam tikra konkreiti teisingumo samprata), tai, nepaisant to, kokios socialinės institucijos patenkina šiuos principus, jų dalyviai gali laikyti save bendradarbiaujančiais tokiomis sąlygomis, kurias jie priimtų, jeigu būtų laisvi ir lygūs asmenys, kurių tarpusavio santykiai grindžiami sąžiningumu. Visus savo susitarimus jie galėtų laikyti atitinkančiais tas konvencijas, kurias jie pripažintų pradinėje situacijoje, įkūnijančioje visuotinai pripažįstamas bei racionalias principų pasirinkimo sąlygas. Bendras šio fakto žinojimas suteiktų pagrindą viešam atitinkamų teisingumo principų pripažinimui. Žinoma, jokia visuomenė negali būti kooperacijos schema, į kurią žmonės įsijungia grynai savo noru; kiekvienas žmogus gimdamas atsiduria tam tikros konkrečios visuomenės konkrečioje pozicijoje, ir šios pozicijos pobūdis daugiausia nulemia jo gyvenimiškąsias perspektyvas. Ir vis dėlto visuomenė, patenkinanti teisingumo kaip nešališkumo principus, yra savanoriška schema tiek, kiek visuomenė apskritai gali būti savanoriška schema, nes ji patenkina tuos principus, kuriuos pripažintų laisvi ir lygūs asmenys nešališkais aplinkybėmis. Šia prasme jos nariai yra autonomiški, o jų pripažįstamos pareigos yra autentiškos, neprimestos iz šalies.

Vienas iz teisingumo kaip nešališkumo bruožų — laikyti pradinės situacijos dalyvius racionaliais ir vienas kito atžvilgiu nesuinteresuotais. Tai nereiškia, kad dalyviai yra egoistiški, t. y. kad individai turi tam tikrų interesų, pavyzdžiui: siekia turto, prestižo ar viešpatavimo. Tačiau jie laikomi nesidominčiais vienas kito interesais. Jie turi remtis prielaida, kad gali būti priešinamasi net jų dvasiniams tikslams, panašiai kaip priešinamasi skirtingų religijų tikslams. Be to, racionalumo sąvoka turi būti suprantama kuo siauriausia prasme, kaip tai daroma ekonominėje teorijoje, t. y. naudojimasis kuo efektyviausiomis priemonėmis tam tikram tikslui pasiekti. Toliau aš šią sąvoką kiek modifikuosiu, tiesa, vengdamas įvesti į ją bet kokius abejotinus etinius ele-

mentos. Pradinė situacija turi būti apibūdinama visuotinai pripažįstamais terminais.

Akivaizdu, kad vienas iš pagrindinių uždavinių, kuriant teisingumo kaip nešališkumo koncepciją,— nustatyti, kokie teisingumo principai būtų pasirinkti pirminėje pozicijoje. Todėl mes turime detalai aprašyti šią situaciją ir tiksliai suformuluoti toms aplinkybėms susidarancią pasirinkimo problemą. Šiuos dalykus pateiksiu kituose skyriuose. Tačiau gali būti pastebėta, kad, teisingumo principus traktuojant kaip atsiradusius pirminio susitarimo lygybės situacijoje, kyla klausimas, ar čia turi būti pripažintas naudingumo principas. Iš pirmo žvilgsnio atrodo mažai tikėtina, kad asmenys, laikantys save lygiais ir turinčiais teisėtų reikalavimų vienas kito atžvilgiu, sutiks su principu, kuris reikš vieniems menkesnes gyvenimo perspektyvas paprasčiausiai dėl didesnės gėrio sumos, tenkančios kitiems. Kadangi kiekvienas teikia pirmenybę savo interesams, savajam gėrio supratimui, niekas neturi pagrindo sutikti su nuolatiniu netekimu vien todėl, kad būtų didesnė malonumų pusiausvyra. Nesant stiprių ir pastovių geranoriškumo akstinių, racionalus žmogus nepripažins bazinės struktūros vien dėl to, kad ji maksimizuoja algebrinę pranašumų sumą, neatsižvelgiant į jos poveikį jo pagrindinėms teisėms ir interesams. Todėl atrodo, kad naudingumo principas nesuderinamas su lygių visuomeninių partnerių kooperacijos dėl bendro gėrio koncepcija. Jis nesuderinamas su abipusiškumo idėja, kuri implikuojama gerai sutvarkytos visuomenės sąvoka. Bent jau aš taip tvirtinsiu.

Man atrodo, kad pradinėje situacijoje asmenys pasirinktų du gana skirtingus principus: pirmas reikalauja lygybės, skiriant pagrindines teises ir pareigas, antras teigia, kad socialinė ir ekonominė nelygybė, pavyzdžiui, turto ir autoriteto, yra teisinga tik tuo atveju, jeigu tai kompensuojama visų gerove, ypač mažiausiai aprūpinamų visuomenės narių. Šie principai neleidžia institucijų teisinti tuo pagrindu, kad vienu nepriteklus kompensuojamas visuminės gerovės dydžiu. Gali būti tikslinga, bet neteisinga, kad vieni turėtų mažiau todėl, kad kiti galėtų klestėti. Bet negalima laikyti neteisinga didesnę gerovę vienu žmonių, jei ji palengvina blogesnės padėties asmenų gyvenimą. Šituo išreiškiama ši intuityvi idėja: kadangi kiekvieno gerovė priklauso nuo kooperacijos schemos, be kurios niekas neturėtų patenkinamo gyvenimo, tai gėrybės turi būti dalijamos taip, kad visi — taip pat ir esantys blogesnėje situacijoje — savu noru dalyvautų joje. Tačiau šito galima tikėtis tik tuo atveju, jei yra siūlomos priimtinos racionalios sąlygos. Minėtieji principai — tai sąžiningas sutarimas dėl pagrindų, kuriais remiantis geriau aprūpintieji, arba esantys pranašesnėje socialinėje pozicijoje (apie kurią negalima pasakyti, kad ji užsitarnauta), gali tikėtis savanoriško kitų bendradarbiavimo, kai tam tikra reali schema yra būtina visų gerovės sąlyga⁵. Jei jau nusprendėme nagrinėti teisingumo koncepciją,

⁵ Formuluoamas šią intuityvią idėją, aš remiausiai Alanu Gibardu.

kuri, sprendžiant politinių ir ekonominių privilegijų klausimus, ignoroja įgimtus gabumus ir socialinių aplinkybių atsitiktinumus, tai būtinai priešims šiuos principus. Jie yra rezultatas atsiribojimo nuo tokių socialinio pasaulio aspektų, kurie dorovės požiūriu yra atsitiktiniai.

Tačiau principų pasirinkimo problema yra ypač sunki. Nemanau, kad atsakymas, kurį aš pasiūlysiu, įtikins kiekvieną. Todėl iš pat pradžių verta pažymėti, kad teisingumas kaip nešališkumas, kaip ir kitos socialinės sutarties teorijos, susideda iš dviejų dalių: 1) pradinės situacijos ir joje susidarancios pasirinkimo problemos paaiškinimo ir 2) grupės principų, kurie, kaip teigiama, turėtų būti priimti. Galima sutikti su pirmąja teorijos dalimi ar jos variantu, bet nesutikti su antrąja, ir atvirkščiai. Pradinės pasirinkimo situacijos paaiškinimas gali pasirodyti priimtinas, o siūlomi principai atmestini. Be abejo, aš noriu parodyti, kad iš adekvataus šios situacijos paaiškinimo tikrai išplaukia tokie teisingumo principai, kurie priešingi utilitarizmui ir perfekcionizmui, ir todėl sutarties doktrina yra alternatyva šiems požiūriams. Vis dėlto galima ginčyti šį teiginį, net sutinkant, kad sutarties metodas yra naudingas nagrinėjant etines teorijas ir nustatant jų prielaidas.

Teisingumas kaip nešališkumas yra pavyzdys to, ką aš vadinu sutarties teorija. Gali būti priekaištaujama dėl termino „sutartis“ ir panašių terminų vartojimo, tačiau, mano manymu, jis tarnauja pakankamai gerai. Dauguma žodžių turi šalutinių prasmų, kurios iš pradžių, galimas dalykas, klaidina. Terminai „nauda“ ir „utilitarizmas“, be abejo, ne išimtis. Jie taip pat turi nereikalingų konotacijų, kurias priešiški kritikai gali sėkmingai eksploatuoti; tai pakankamai aišku visiems, kas ruošiasi studijuoti utilitarizmo doktriną. Tas pats pasakytina ir apie „sutarties“ terminą, kai jis taikomas dorovės teorijoms. Kaip minėjau, norint jį suprasti, reikia atsižvelgti į tai, kad jis implikuoja tam tikrą abstrakcijos lygį. Konkrečiau, šitokio susitarimo turinys — ne įsijungti į kažkokią visuomenę ar pripažinti kažkokią valdymo formą, bet priimti tam tikrus dorovinius principus. Be to, šie susitarimai yra grynai hipotetiniai: sutarties teorijos požiūriu, tam tikri principai būtų priimti aiškiai apibrėžtoje pradinėje situacijoje.

Sutarties terminologijos pranašumas tas, kad ji perteikia idėją, jog teisingumo principai gali būti suprasti kaip principai, kuriuos pasirinktu racionalūs asmenys, ir kad teisingumo koncepcijos gali būti paaiškinaamos ir pagrindžiamos būtent tokiu būdu. Teisingumo teorija yra galbūt reikšmingiausia racionalaus rinkimosi teorijos dalis. Be to, teisingumo principai taikomi konfliktuojantiems reikalavimams dėl socialinės kooperacijos teikiamų pranašumų; jie taikomi santykiams tarp atskirų asmenų ar grupių. Terminas „sutartis“ implikuoja šią įvairovę, taip pat tą sąlygą, kad atitinkamas pranašumų dalijimas būtų suderinamas su visais atžvilgiais priimtinais principais. Teisingumo principų viešumo sąlyga taip pat susijusi su sutarties terminologija. Kadangi šie principai yra susitarimo rezultatas, tai piliečiams žinomi principai, kurių laikosi kiti. Sutarties teorijoms būdinga pabrėžti viešą politinių principų

prigimtį. Pagaliau egzistuoja ilga sutarties doktrinos tradicija. Palaikymas ryšio su šia minties linija padeda apibrėžti idėjas bei išreiškia jai priklausančią pagarbą. Taigi termino „sutartis“ vartoseną daug pranašesnė. Vartojant apdairiai šį terminą, jis neturėtų klaidinti.

Paskutinė pastaba. Teisingumas kaip nešališkumas nėra išsami sutarties teorija. Aišku, kad socialinės sutarties idėja gali būti išplėsta, pasirenkant daugiau ar mažiau išsamią etinę sistemą, t. y. sistemą, apimančią visas vertybes, o ne tik teisingumo principus. Daugiausia nagrinėsiu teisingumo principus ir kitus glaudžiai su jais susijusius; nemėginsiu aptarti vertybių sistemaiškai. Aišku, jei teisingumas kaip nešališkumas sėkmingai pasiektų tikslą, sekantis žingsnis būtų bendresnio požiūrio tyrinėjimas, kurį galima būtų pavadinti „privalejimas (rightness) kaip nešališkumas“. Bet net ši platesnė teorija nepajėgi apimti visus dorovinius santykius, nes ji apimtų tik mūsų santykius su kitais asmenimis ir neaiškintų, kaip mes elgiamės su kitais gyvais padarais bei gamta. Netvirtinsiu, kad sutarties sąvoka siūlo šių svarbių klausimų sprendimo būdą, todėl paliksiu juos nuošaly. Mes turime pripažinti teisingumo kaip nešališkumo koncepcijos sferos ir to požiūrio, kurį ji iliustruoja, ribotumą. Kokiu mastu jos išvados turi būti pakeistos, jei minėtosios problemos bus išspręstos, žinoti iš anksto neįmanoma.

4. Pirminė pozicija ir pagrindimas

Sakiau, kad pirminė pozicija yra tam tikras pradinis status quo, garantuojantis, kad joje pasiekti fundamentalūs susitarimai yra nešališki. Tai paaiškina pavadinimą „teisingumas kaip nešališkumas“. Aišku, kad noriu pasakyti, jog viena teisingumo koncepcija yra tinkamesnė ar labiau priimtina negu kita, jei racionalūs asmenys pradinėje situacijoje rinktų jos, o ne kitos teorijos principus apie teisingumo vaidmenį. Teisingumo koncepcijos klasifikuojamos pagal jų priimtinumą asmenims, esantiems tokiomis aplinkybėmis.

Taip suprstas pagrindimo klausimas sprendžiamas, nagrinėjant svarstymo (deliberation) problemą: mes turime išsiaiškinti, kuriuos principus būtų racionalu priimti tam tikroje socialinėje sutarties situacijoje. Tai susieja teisingumo teoriją su racionalaus rinkimosi teorija.

Jei priimamas toks požiūris apie pagrindimą, mes, žinoma, privalome detalai aprašyti šios pasirinkimo problemos prigimtį. Racionalaus sprendimo problema turi apibrėžtą atsakymą tik tuo atveju, jei mums žinomos jos dalyvių nuomonės ir interesai, jų tarpusavio santykiai, alternatyvos, iš kurių jie renkasi, sprendimo priėmimo procedūra ir t. t. Kadangi pasirinkimo aplinkybės suprantamos skirtingai, atitinkamai priimami skirtingi principai. Pirminės pozicijos samprata, apie kurią kalbėsiu, yra išskirtinai filosofinė šios pradinės pasirinkimo situacijos interpretacija teisingumo teorijos tikslams.

Bet kaip išsiaiškinti, kuri interpretacija išskirtinė? Manau, visų pirma iš esmės sutariama dėl to, kad teisingumo principai turi būti pasirenkami, esant tam tikroms aplinkybėms. Konkretaus pradinės situacijos aprašymo pagrindimui nurodoma, jog tas aprašymas remiasi šiomis bendromis prielaidomis. Remiantis plačiai priimtomis, bet silpnomis prielaidomis, argumentuojama specifiškesnių išvadų naudai. Kiekviena prielaida turi būti pati savaime natūrali ir įtikinama; kai kurios iš jų gali pasirodyti neturiningos ir net trivialios. Sutartinio traktavimo tikslas — parodyti, kad, paimtos drauge, jos iš esmės apriboja priimtinių teisingumo principų pasirinkimo sferą. Būtų pasiektas idealus rezultatas, jei šios sąlygos determinuotų vienintelę principų grupę; bet aš būsiu patenkintas, jei jos padės sudaryti pagrindinių tradicinių teisingumo koncepcijų hierarchiją.

Taigi nieko neturėtų suklaidinti tos šiek tiek neįprastos sąlygos, kurios apibūdina pradinę poziciją. Viso to tikslas — išsiaiškinti tam tikrus racionaliai priimamus apribojimus, liečiančius argumentaciją dėl teisingumo principų, ir todėl — pačius principus. Principus pasirenkant, atrodo racionalu ir visiems priimtina, kad niekam neturėtų būti teikiama pirmenybė dėl jo likimo ar socialinių aplinkybių. Taip pat atrodo neginčijama, kad principai negali būti savavališkai prisitaikomi savo konkrečioms aplinkybėms. Toliau turime garantuoti, kad specifiniai polinkiai, troškimai ir atskirų asmenų gėrio supratimas neturėtų įtakos, priimant principus. Viso to tikslas — atmesti tokius principus, kuriuos būtų racionalu priimti neatsižvelgiant į jų veiksmingumo šansus, jei kam nors būtų žinomi dalykai, kurie teisingumo požiūriu nereikšmingi. Pavyzdžiui, jei žmogus žinotų, kad jis turtingas, jam atrodytų racionalu siūlyti principą, pagal kurį mokesčiai už turto dydį būtų laikomi ne-teisingais; jei žmogus žinotų, kad jis vargšas, jis greičiausiai siūlytų priešingą principą. Aiškinantis reikalingus apribojimus, reikia įsivaizduoti tokias aplinkybes, kuriomis niekas neturi šios rūšies informacijos. Atmetamas toks faktinės atsitiktinės padėties žinojimas, kuris daro žmones priešiškus ir leidžia jiems vadovautis savo prietaisais. Taigi „nežinojimo uždanga“ paaiškinama gana paprastai. Ši idėja neturėtų sudaryti sunkumų, jei turėsime galvoje tuos, liečiančius argumentaciją apribojimus, kuriuos ji išreiškia. Kitaip sakant, bet kuriuo atveju galime sukurti pirminę poziciją, jei tik laikysimės tam tikros procedūros, būtent: grįsime teisingumo principus, atsižvelgdami į šiuos apribojimus.

Atrodo, yra pagrindo manyti, kad pirminėje pozicijoje jos dalyviai — lygūs. Tai reiškia, kad visi turi tas pačias teises principų pasirinkimo procedūroje: kiekvienas gali teikti pasiūlymus bei argumentuoti jų naudai ir t. t. Akivaizdu, kad šių sąlygų tikslas — atvaizduoti lygybę tarp žmoniškų būtybių kaip dorovinių subjektų, kaip turinčių savą gėrio sampratą bei teisingumo jausmą. Pasiūlytas lygybės pagrindas yra jų panašumas šiais dviem aspektais. Tikslų sistemos nehierarchizuojamos pagal vertę, — manoma, kad kiekvienas žmogus turi atitinkamą gebėjimą suprasti ir veikti pagal bet kuriuos priimtus principus. Kartu su ne-

žinojimo uždanga šios sąlygos apibrėžia teisingumo principus, kuriuos priimtų savo interesų siekiantys asmenys ir priimtų kaip lygūs, jeigu būtų nežinoma, kuris iš jų yra geresnėje ar blogesnėje padėtyje socialinių ar gamtinių aplinkybių atžvilgiu.

Tačiau yra dar vienas aspektas, grindžiant konkretų pirminės pozicijos apibūdinimą, būtent: išsiaiškinti, ar principai, kurie būtų pasirinkti, atitinka mūsų esamus apgalvotus įsitikinimus apie teisingumą ir ar jie modifikuoja juos priimtinu būdu. Galime paklausti savęs, ar šių principų taikymas įgalintų mus daryti tuos pačius sprendimus apie bazinę visuomenės struktūrą, kuriuos dabar darome intuityviai ir kuriais labiausiai pasitikime, ir, antra vertus, ar tais atvejais, kai mūsų dabartiniai sprendimai abejotini ir daromi be pasitikėjimo, šie principai nesuteiks tokio sprendimo, kurį apgalvoję galėtume priimti. Esama klausimų, į kuriuos, kaip mes jaučiame, turi būti atsakoma apibrėžčiau. Pavyzdžiui, mes įsitikinę, kad religinis netolerantiškumas ir rasinė diskriminacija yra neteisingi. Mums atrodo, kad šiuos dalykus išsiaiškinome rūpestingai, ir išvados, kurių priėjome, yra nešališkos ir nelabai paveikiamos perdėto dėmesio mūsų pačių interesams. Šie įsitikinimai yra provizoriniai atramos taškai, kuriais, kaip mums atrodo, turi remtis bet kuri teisingumo koncepcija. Tačiau esame žymiai mažiau tikri, koks būtų tinkamas turto ir autoriteto paskirstymas. Šiuo atveju galime ieškoti būdų abejonoms pašalinti. Taigi galime tikslinti pradinės situacijos interpretaciją pagal jos principų atitinkamumą mūsų giliausiems įsitikinimams bei jų sugebėjimą būti orientyru ten, kur jis reikalingas.

Ieškodami adekvačiausio šios situacijos aprašymo, siekiame dviejų tikslų. Pradžioje aprašome ją taip, kad ji patenkintų bendrai priimtas ir, geriausia, — silpnas sąlygas. Tada žiūrime, ar šios sąlygos pakankamai stiprios, kad jų pagrindu galima būtų suformuluoti apibrėžtų principų visumą. Jeigu ne, toliau ieškome tinkamų prielaidų. Jeigu taip ir jeigu šie principai atitinka mūsų esamus apgalvotus įsitikinimus apie teisingumą, tai viskas gerai. Bet tikriausiai atsiras nesklandumų. Tokiu atveju turėsime rinktis. Galime arba modifikuoti pradinės situacijos interpretaciją, arba keisti mūsų esamus įsitikinimus, nes tie įsitikinimai, kuriuos provizoriškai interpretavome kaip atramos taškus, gali būti reviduojami. Judėdami pirmyn ir atgal, kartais keisdami sutarties aplinkybių sąlygas, kartais atsisakydami mūsų įsitikinimų ir derindami juos pagal principus, mano manymu, galų gale surasime tokį pradinės situacijos aprašymą, kuris išreikš racionalias sąlygas ir suteiks tokius principus, kurie atitiks mūsų reikiamai priderintus ir apgalvotai sutvarkytus teiginius. Šią padėtį vadinsiu reflektvyviaja pusiausvyra (reflective equilibrium)⁶. Tai yra pusiausvyra, nes pagaliau mūsų principai ir įsiti-

⁶ Principų ir esamų sprendinių abipusio derinimo procesas būdingas ne tik dorovės filosofijai. Žr.: Goodman N. Fact, fiction, and forecast.—Cambridge, Mass, 1955, p. 65—68; čia pateiktos analogiškos pastabos apie deduktyvinio ir induktyvinio išvedimo principų pagrindžiamumą.

kinimai sutampa, ir ji yra reflektivi, nes žinome, kokius principus atitinka mūsų įsitikinimai, ir žinome jų išvedimo prielaidas. Tuo momentu viskas yra tvarkoje. Bet ši pusiausvyra nebūtinai stabili. Ji gali sutrikti, išsiaiškinus tolimesnes sutarties situacijos sąlygas ar ypatingus atvejus, reikalaujančius keisti mūsų sprendimus. Tačiau kol kas padarėme viską, ką galėjome, siekdami pateikti neprieštariną ir pagrįstą mūsų įsitikinimų apie socialinį teisingumą vaizdą. Įgijome pirminės pozicijos supratimą.

Žinoma, nesileisiu į šio proceso detales. Vis dėlto mano pateikiama pirminės pozicijos interpretaciją galima laikyti tokios hipotetinės refleksijos rezultatu. Tai mėginimas suderinti bendroje schemoje tiek racionalias filosofines principų sąlygas, tiek ir mūsų esamus apgalvotus įsitikinimus apie teisingumą. Siekdami adekvačios pradinės situacijos interpretacijos, niekur neapeliuojame į akivaizdumą tradicine prasme — nei į bendrų koncepcijų, nei į konkrečių įsitikinimų. Neteigiu, kad siūlomi teisingumo principai yra būtinos tiesos ar kad jie išplaukia iš tokių. Teisingumo koncepcija negali išplaukti iš akivaizdžių prielaidų, sąlygų ar principų, — jos pagrindimas yra vienas kitą palaikančių racionalių faktorių, suvienytų bendru požiūriu, visuma.

Paskutinė pastaba. Teigsiu, kad tam tikri teisingumo principai pagrįsti, jei jie būtų priimti pradinėje lygybės situacijoje. Pabrėžiau, kad ši pirminė pozicija yra grynai hipotetinė. Natūraliai kyla klausimas, kodėl, jei šio susitarimo niekada faktiškai nėra buvę, turime domėtis jo principais — doroviniaisiais ar kitokiais. Galima atsakyti, kad mes faktiškai priimame sąlygas, pateiktas pirminės pozicijos aprašyme. O jeigu ne, tada galbūt mus įtikins tai padaryti filosofinė refleksija. Kiekvienam sutarties situacijos aspektui gali būti pateikti atitinkami pagrindai. Tokiu būdu apjungsime viena koncepcija tas principų sąlygas, kurias mes po atitinkamos refleksijos laikome racionaliomis. Jos išreiškia tai, ką esame linkę laikyti sąžiningos visuomeninės kooperacijos sąlygomis. Taigi į pirminės pozicijos idėją galime žiūrėti kaip į aiškinamąją priemonę, apibendrinančią šių sąlygų prasmę ir padedančią nustatyti jų padarinius. Antra vertus, ši koncepcija taip pat yra intuityvus dalykas, turintis savąją logiką, pagal kurią turime aiškiau apibrėžti tą poziciją, iš kurios geriausia interpretuoti dorovinius santykius. Mums reikia tokios koncepcijos, kuri įgalintų pamatyti mūsų tikslus iš perspektyvos: intuityvi pirminės pozicijos samprata tam ir skirta⁷.

⁷ Anri Puankarė pažymi: „Mums reikia tam tikro sugėbėjimo suvokti savo tikslą iš toli, ir šis sugėbėjimas yra intuityva“. Žr. *Poincare H. La Valeur de la science.* — Paris, 1909, p. 27.